

Ольга Степаненко

*Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського,
Україна*

ЗМІНА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ШЛЯХОМ ЛЮСТРАЦІЇ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Olha Stepanenko

Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyj, Ukraine

CHANGE OF POLITICAL ELITE BY LUSTRATION: GENERAL DESCRIPTION AND PROGRESS TRENDS IN UKRAINE

The article is written with the purpose to investigate functioning of political elite. The author analysed the features of change of elite in transformation society and investigated lustration as one of the forms to change political elite. The author investigated a concept "political elite", its functions, role and types; defined conditions of forming of political elite and principal reasons of its change. In addition, the author of the article described and complemented the stages of change of political elite in Ukraine during years of independence. A short description of the Revolution of Dignity in Ukraine was given as a challenge to the elite and beginning of its change. The author gave interpretation to the concept "lustration". There are prognoses in relation to further development of lustration in Ukrainian society and its role on the political elite.

Keywords: political elite, transformation society, nomenclature, lustration, Revolution of Dignity.

Основою демократичного режиму є лібералізм, плюралізм та прозорість виборчої системи; але окрім перерахованих факторів важливою складовою розвинутого суспільства є періодична зміна політичної еліти. В демократичних режимах головне саме формування результативної й корисної для загалу еліти і вчасне та якісне її оновлення. Роль і можливість оновлення політичної еліти дискутуються постійно, однак особливо активно в перехідні періоди розвитку суспільства. Саме такий період ми переживаємо нині, тому дискусія про зміну політичної еліти в Україні вкрай актуальна. Безпосередню роль при зміні політичної еліти і в подальшому розвитку політичної системи суспільства відіграють методи, форми цієї зміни. Однією з таких форм на сьогодні є люстрація. Причиною застосування люстраційних методів оновлення влади є особливий період, в якому знаходиться суспільство зараз, – трансформаційний.

Трансформаційне суспільство є особливим типом суспільства, з притаманними для нього власною логікою, закономірностями функціонування та наявністю специфічних рис. Таке суспільство вирізняється докорінною зміною основ соціально-економічного та політичного життя, засвоєнням нових політичних цінностей і норм. Як наслідок – порушується стан відносної рівноваги і стабільності, при цьому, за умови відсутності об'єднуючої ідеї, існуванні постійних коливань з приводу вибору моделей трансформаційних процесів, поглиблюється хаотичний стан суспільства, збільшується ступінь його дезінтеграції та дезорієнтації, відбувається нестійкість політичної еліти і потреба в її зміні¹.

Отже, метою статті є аналіз люстрації як форми зміни політичної еліти в трансформаційному суспільстві.

Про зміну політичної еліти писали ще у стародавньому світі. Так, Демокрит висував теорію, що зміна влади може відбуватися лише під впливом божественних сил, а софісти на противагу

¹ Плиско, О.О. (2010). Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві. <http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Politologia/60686.doc.htm>.

йому, стверджували, що політика – це сфера прояву людської діяльності. Сократ вважав, що правити державою можуть лише знаючі, освідченні люди, які повинні приходити на зміну один одному. А за теорією Платона контролювати владу повинні 10 наймудріших правителів, які обираються на виборних Зборах.

Найвидатнішими класиками, які вдавалися до аналізу сфери елітарних відносин звісно є Г. Моска, В. Парето, Н. Макіавеллі, М. Бердяєв, П. Сорокін, М. Вебер, Ф. Ніцше, З. Фрейд, Е. Фромм. Саме цей ряд науковців поклав основу подальшої науки – елітології, оскільки саме вони дали визначення даному поняттю, охарактеризували особливості, роль та систему функціонування.

На теренах України проблематикою еліти вперше почали займатися такі дослідники як: Г. Грабовський, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, В. Липинський, Я. Пеленський.

Що ж стосується новітніх досліджень у сфері елітології та особливостей її змін, слід виокремити роботи таких науковців як М. Афанасьєва, Г. Ашина, І. Бережної, О. Білого, Д. Видріна, С. Наумкіної, Д. Короткова, І. Куколева, О. Куценко, Б. Кухти, Л. Мандзій, М. Михальченка, В. Потульницького, М. Шульги тощо. Але комплексного дослідження форм зміни політичної еліти, а точніше, аналізу люстрації, як методу зміни політичної еліти досі не спостерігалось. Тому автор вважає за доцільно приділити увагу саме цій проблематиці.

Перш ніж надати характеристику поняттю люстрація і прослідкувати її головні особливості, як способу зміни політичної еліти, визначимо умови формування політичної еліти та основні причини її зміни. Вдаючись до досліджень у цій сфері, не можна оминати такі поняття як «рекрутація», «репродукція» «циркуляція» політичної еліти. Спробуємо дати пояснення цим термінам.

Рекрутація – це залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження. Інколи це явище називають добором еліт.

Репродукція – це відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи.

Циркуляція – це такий спосіб зміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп, це зміна персоналу, який займає ключові позиції в головних інституціях даного суспільства¹.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається згідно з ретельно розробленими процедурами, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю оновлюється, а сама політична структура залишається значною мірою незмінною. По-іншому складається справа в умовах розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних рутинних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура, механізми відбору. Розрізняють два головних типи рекрутування еліт – відкритий та закритий. Еліту називають відкритою, якщо доступ до неї відкритий представникам різноманітних соціальних верств. Закритою еліта є у випадку, коли процес рекрутування приймає самовідтворювальний характер. Закритий тип рекрутування еліти історично перший, тоді як відкритий – результат розвитку політичних систем, оскільки потребує для свого функціонування найвищого рівня політичної культури².

Роль еліти в політичній діяльності кожного суспільства відображають її функції:

1) еліти відіграють найважливішу роль у визначенні політичної волі соціальних груп, усього суспільства і у виробленні механізмів реалізації цієї волі;

2) еліти покликані формувати політичні цілі своєї групи;

3) еліти регулюють діяльність із політичного представництва групи, дозуючи підтримку, посилюючи або обмежуючи її;

4) еліти є основним резервом керівних кадрів, центром добору й розміщення керівників на різних ділянках політичної діяльності та державного управління.

¹ Бельська, Т., Крюков, О. Процес формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади. *Суспільна політика*. <<http://www.kbuapa.kharkov.ua>>.

² Крюков, О. (2004). Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт *Збірник наукових праць Національної академії державного управління, вип. 2*, 208–213.

Сучасна політична еліта України має ознаки закритої підсистеми, яка є характерною для класичних, авторитарних і тоталітарних суспільств. Під час розпаду Радянського Союзу значна частина сучасної правлячої політико-управлінської еліти залишилась при своїх посадах у центральних та місцевих органах державної влади. Це призвело до прояву так званої «номенклатури», оскільки зміна політичного режиму не призвела до зміни політико-управлінської еліти¹.

Тому в Україні на відміну від більшості країн колишнього соцтабору – Польщі, Чехії, Угорщини й інших досі не відбулося зміни «критичної маси» політичної еліти. Етапи формування політичної еліти України є специфічними, з огляду на досвід інших країн. Пропонується звернути увагу на етапи формування політичної еліти в Україні, розроблені науковцем – І. Бережною та доповнені самим автором.

1991–1994 рр. Створюється основа політичної еліти країни. Кількісно та якісно в її складі домінує номенклатура, що відмовилася від комуністичної ідеології й узяла на озброєння ідею національно-державного будівництва та незалежності України.

1994–1998 рр. З'являється професійна політична еліта. Політика починає ставати професією. Спостерігається тенденція регіоналізації політичної еліти. Саме в цей період регіональні еліти вперше продемонстрували, що здатні посісти домінуючі позиції на загальнодержавному рівні.

1998–2004 рр. Головна тенденція цього етапу – зрощування бізнесу та влади. Утім, як свідчить досвід формування політеліт в інших країнах, прихід бізнесу в політику – явище аж ніяк не однозначне. З одного боку, посилюється увага до економіки, проявляються нові управлінські підходи, що більше відповідають ринковим умовам. З другого – владні повноваження дедалі частіше використовуються для лобіювання певних бізнес-інтересів.

2004–2009 рр. Зміна політичної еліти часів помаранчевої революції спричинила початок її глибокої деформації. Характерними для політичної еліти в п'ятирічку «помаранчевої» влади стали:

- відносно низький рівень професіоналізму значної її частини;
- відсутність необхідного стратегічного мислення;
- низька ефективність і якість прийнятих політичних рішень;
- невміння домовлятися, погоджувати інтереси, доходити політичних компромісів і в зовнішній, і у внутрішній політиці;
- відчуження від суспільства, що призвело до поглиблення соціального розриву між її представниками й пересічними громадянами².

2010-2014 рр. – політична еліта носить характер невідповідності, неоднозначності та невизначеності відповідно до своїх прямих обов'язків та функцій. Уся економічна система країни підпорядкована бізнесовим колам. В державі панує бюрократія, корупція та спостерігається повна криза парламентаризму.

2014 – 2017рр. – зміна політичної еліти шляхом революційних перетворень, за вимогами умов революції Гідності до влади у державі повинні були прийти лідери «з народу», але цього не відбулося; очільниками стали керманічі з опозиційних до колишньої влади сил. Вперше застосовуються люстраційні важелі, але повноцінної зміни політичної еліти досі не відбулося.

На жаль, вже стало тенденцією те, що постійні рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища (що є характерною рисою для пострадянського простору) є одним з основних чинників можливості керування і відслідковування дій носіїв цієї влади через відпрацьовані механізми ієрархічної залежності. Процеси соціального динамізму в середовищі «владо носіїв» замінено на монополізацію влади, перерозподіл її атрибутивних чинників всередині вузько кастових закритих груп за принципом близькості до того, хто на цей момент є ототожненням влади і може реально впливати на кадрові переміщення у закритому номенклатурному полі. Коли в момент трансформації політичної та економічної системи бажання старої еліти утримати владу домінує над економічною та іншими сферами суспільного життя і в особі вищої управлінської бюрократії прослідковується тенденція до формування прообразу специфічного класу новітньої аристократії, владарювання

¹ Олещенко, В. Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України.

<<http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-3-26.pdf>>.

² Бережна, І. (2010). Оновлення політичної еліти в Україні: несподіванка обіцяної атаки. *Віче, 7 (квітень)*.

<<http://www.viche.info/journal/1955/>>.

такого різновиду політичних еліт (можливо успішного за спокійних часів) стає неприйнятним і може закінчитися повним крахом не тільки для носіїв влади, а й для держави в цілому.

Тому вихід із ситуації, що склалася, можливий лише через створення нової системи рекрутування еліт, яка має базуватися на конкурентних засадах та інституалізації вимог до ділових і моральних якостей політичних, економічних, адміністративних керівників. На думку автора саме люстрація покликана виконувати роль каталізатора у трансформації політичної системи українського суспільства – зміні політичної еліти.

Тому доцільно проаналізувати явище політичної люстрації як метод при зміні політичної еліти.

Отже, люстрація – це (від лат. *Lustratio* – очищення через жертвоприношення) – механізм очищення влади через заборону чиновникам, які себе скомпрометували, займати державні посади по життєво чи на певний строк¹.

Мовою, наближеною до сучасних реалій, люстрація – це процедура перевірки державних службовців на предмет їх співпраці зі злочинним чи окупаційним режимом після зміни влади. В процесі люстрації скомпрометовані особи усуваються з посад із заборonoю займати державні посади в майбутньому; службовцям може надаватися амністія в обмін на інформацію чи добровільну відставку.

Люстраційні обмеження є за своєю суттю санкціями, елементом механізму відповідальності особи за ті чи інші діяння. В процесі люстрації використовуються механізми різних видів відповідальності – перш за все відповідальності юридичної, оскільки санкції – люстраційні обмеження – мають юридичний характер².

Особливо гостро про політичну люстрацію як про форму зміни політичної еліти в Україні заговорили після подій на Майдані, жорсткого режиму Януковича та втечі правлячої ланки за межі держави й приходу до влади нових особистостей. Тоді, в 2014 році процес люстрації в Україні і було розпочато: відбулася революція Гідності, у більшості міст держави пройшли акції з декомунізації у вигляді демонтажу пам'ятників Леніну, перейменовано велику кількість власних назв держави (вулиці, міста), та найголовніше – прийнято закон «Про очищення влади». Проте, подальшого розвитку люстрація в Україні не здобула. На думку автора, цього не сталося з ряду причин:

- Українське суспільство є напрочуд витриманим і терплячим (це криється к особливостях українського менталітету і масової свідомості); ми звикли приймати участь «спостерігача» за політичною ареною держави;

- Політична еліта не пройшла процедури циркуляції (хоча однією з вимог Майдану 2014 була саме повне перезавантаження влади і доручення до термальних верхів осіб «з народу»);

- Українське суспільство знаходиться дійсно на етапі трансформації, оскільки ще існують пережитки радянської влади у свідомості українців, які жили за часів СРСР;

- В політичному просторі нашої держави переважає низький рівень політичної культури, деструкційні фактори парламентаризму, бюрократія, корупція та маргінальність;

І хоча усі ці фактори не є позитивними і ті цілі, котрі були поставлені на Майдані в 2014 році не було досягнути, все таки можемо вважати, що Революція гідності – це виклик еліті та демонстрація того, що політична верхівка держави не справилась зі своїми прямими обов'язками та повноваженнями. В принципі, якщо не брати до уваги вищеперераховані наслідки, а просто проаналізувати результат, можемо стверджувати, що саме завдяки прояву народного супротиву колишній владі політичну еліту часів Януковича було скинуто.

Отже, з усього вищевказаного можна зробити наступні висновки:

- У будь-якій розвинутій демократичній державі для балансу соціальної рівноваги в країні повинна відбуватися періодична зміна політичної еліти;

- Щоб позбутися пережитків радянської більшість країн колишнього соціального табору змінили напрямок свого розвитку шляхом залучення люстраційних методів при завантаженні влади;

- Люстрація – це форма зміни політичної еліти при якій відбувається повне очищення влади від тих політиків, котрі себе якимось чином скомпрометували;

¹ Косвінцев, О. Люстрація: як українцям очистити владу від «накипу». <http://zakid.net/news/showNews.do?lyustratsiya_yak_ukrayintsyam_ochistiti_vladu_vid_nakipu&objectId=1286662>.

² Безклубий, А.І., Кочкодан, І.В. (2009). Поняття, сутність та правова природа люстрації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 8, 32–40.

- Українська держава на даному етапі свого розвитку конче потребує повноцінного люстраційного процесу, який би докорінно змінив вектор політичного напрямку в країні.

Таким чином, в умовах зміни політичної еліти на подальший розвиток держави впливатиме метод, який був застосований при цій зміні. Для повноцінної трансформації політичної еліти застосовуються кардинальні методи, одним з таких є люстрація. До люстраційних форм зміни політичної еліти свого часу долучалось чимало країн: Польща, Чехія, Румунія, Молдова, країни Прибалтики, тощо. Зараз більшість з цих держав мають розвинутий економічний, соціальний, політичний рівень; в Україні завдяки Революції гідності відбулася зміна політичної еліти, але часткова (деякі політики перебігли з одного політичного табору в інший) і лише повне запровадження політичної люстрації в країні спроможне змінити хід української історії.

References:

1. Bezklubyi, A.I., Kochkodan, I.V. (2009). Poniattia, sutnist ta pravova pryroda liustratsii [The concept, essence and legal nature of lustration]. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy* [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], no. 8, 32–40. [in Ukrainian].
2. Berezhna, I. (2010). Onovlennia politychnoi elity v Ukraini: nespodivanka obitsianoï ataky [Renewal of the political elite in Ukraine: an unexpected surprise of the promised attack]. *Viche*, no. 7 (April). <<http://www.viche.info/journal/1955/>>. [in Ukrainian].
3. Bielska, T., Kriukov, O. Protses formuvannia i zminy elit v umovakh demokratyzatsii systemy vladu [The process of formation and change of elites in the conditions of democratization of the system of power]. *Suspilna polityka* [Public policy]. <<http://www.kbuapa.kharkov.ua>>. [in Ukrainian].
4. Kosvintsev, O. Liustratsiia: yak ukraintsiam ochystyty vladu vid «nakypu» [Lustration: how shall the Ukrainians clear out the power from «scum»]. <http://zaxid.net/news/showNews.do?lyustratsiya_yak_ukrayintsyam_ochistiti_vladu_vid_nakipu&objectId=1286662>. [in Ukrainian].
5. Kriukov, O. (2004). Problemy rekrutuvannia, reproduksii ta tsyrkuliatsii elit [The problems of recruitment, reproduction and circulation of elites]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia, issue* [Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration]2, 208–213. [in Ukrainian].
6. Oleshchenko, V. Politychni elity: osoblyvosti formuvannia u period nezalezhnosti Ukrainy [Political elites: peculiarities of formation in the period of the independence of Ukraine]. <<http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-3-26.pdf>>. [in Ukrainian].
7. Plysko, O.O. Fenomen biurokratii v transformatsiinomu suspilstvi [The phenomenon of bureaucracy in a transformational society]. <http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Politologia/60686.doc.htm>. [in Ukrainian].